

QABASAT (A Quarterly Journal on Philosophy of Religion)
Vol.30 / No.118 / Winter 2025
ISSN: 1028-4538
Type of Article: Reserch Article
<https://qabasat.iict.ac.ir>

Divine Speech as the “Word of Creation” in Mulla Sadra’s Thought

Abbas Abbaszadeh

Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Tabriz, Iran.

Email: abbaszadeh@tabrizu.ac.ir

Nahid Najafpoor

PhD student of Islamic Philosophy and Theology, University of Tabriz, Iran.

Email: nahidnajafpoor@yahoo.com

Citation

Abbaszadeh,A & najafpoor, N (2025) Divine Speech as the “Word of Creation” in Mulla Sadra’s Thought. Qabasat, 30 (4) (118), 175-193.

doi: [10.22034/qabasat.2026.735050](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.735050)

Received: 21 March 2024

Accepted: 6 January 2026

Abstract

The Divine Speech is one of the foundational topics in Islamic theology and has long been a point of contention among various schools of thought. Mulla Sadra, by integrating philosophy, mysticism, and religion, offers a novel interpretation of Divine Speech that goes beyond the perspectives of the Mu’tazilites, Ash’arites, and Imamites. He considers speech not merely as a psychic attribute nor as a verbal creation, but as a cosmological manifestation of divine knowledge and will that appears across the different levels of existence. Mulla Sadra divides Divine Speech into three levels: ‘A’la’ (the Creative Command), ‘Mutawassit’ (the Generative Command), and ‘Adna’ (the Legislative Command), presenting the world as a manifestation of these words. Within this framework, the Word of Creation embodies the totality of divine names and attributes and represents the essence of the possible world. The main research question of this study is to clarify the nature of Divine Speech in Mulla Sadra’s thought and its relation to existence and the hierarchical levels of being—a question that previous theological approaches often addressed partially, or only in a verbal or psychic sense. Accordingly, the central inquiry of the article is: What is the reality of Divine Speech in the Transcendent Philosophy, and how can the world be understood as the manifestation of divine creative words? The novelty of this study lies in the ontological re-reading of Mulla Sadra’s theory of Divine Speech, analyzing the structure of its creative and legislative levels, and critically examining his methodological use of analogical reasoning in explaining this theory. This paper not only analyzes Mulla Sadra’s theoretical framework on Divine Speech but also offers a critique of his use of figurative analogy as a methodological tool in articulating his thought.

Keywords

Divine Speech, Mulla Sadra, Word of Creation, Divine Knowledge, Figurative Analogy, Transcendent Philosophy.

QABASAT

A Quarterly Journal on Philosophy of Religion
Vol.30 / No.118 / Winter 2025

۱۷۵

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

Extended Abstract

1) Introduction

The issue of divine speech (*kalām al-ilāhī*) has long been one of the central and controversial discussions in Islamic theology and philosophy. Muslim theologians differed significantly over the nature of divine speech, particularly regarding whether it is eternal or created, verbal or internal. The Mu'tazilites regarded divine speech as created sounds and letters brought into existence by God, whereas the Ash'arites defended the doctrine of eternal "internal speech" (*kalām nafsī*) subsisting in the divine essence. These debates shaped major theological controversies in Islamic intellectual history and produced far-reaching philosophical consequences.

Within this context, Mullā Ṣadrā introduced a fundamentally different interpretation by integrating philosophy, mysticism, and Qur'anic theology into a unified ontological framework. In Transcendent Philosophy (*al-Ḥikmah al-Muta'āliyah*), divine speech is no longer understood merely as verbal articulation or as an internal mental meaning. Rather, it is interpreted as an existential manifestation of divine knowledge and will unfolding throughout the levels of being. According to Mullā Ṣadrā, the first divine speech is the creative command "Kun" ("Be"), through which the cosmos comes into existence. Consequently, the world itself becomes the manifestation of divine words and the unfolding of the "creative word" (*kalimat al-takwīn*).

The main problem of this study is therefore to explain the reality of divine speech in Mullā Ṣadrā's philosophy and to clarify its relationship with existence and the hierarchical structure of being. The central question is: how does Mullā Ṣadrā conceptualize divine speech within his ontological system, and in what sense can the cosmos be understood as the manifestation of divine creative words? The novelty of this article lies in presenting an ontological rereading of Ṣadrīan theology of divine speech, analyzing the hierarchical structure of creative and legislative speech, and critically evaluating the methodological role of analogical reasoning in Ṣadrā's explanation of this theory.

2) Methodology

This research employs a descriptive-analytical method grounded in philosophical and theological textual analysis. Primary Ṣadrīan sources, particularly works such as *al-Asfār al-Arba'ah*, *al-Mabda' wa al-Ma'ād*, *Sharḥ Uṣūl al-Kāfi*, and other writings attributed to Mullā Ṣadrā, constitute the main textual basis of the study. In addition, classical theological sources representing Mu'tazilite, Ash'arite, and Imāmī perspectives are comparatively examined in order to situate Ṣadrā's theory within the broader history of Islamic thought.

The study proceeds in three stages. First, it reconstructs the historical and conceptual background of divine speech in Greek, Jewish, Christian, and Islamic traditions, especially the concept of Logos and its theological transformations. Second, it analyzes the major theological interpretations of divine speech among Islamic schools, focusing on the doctrines of created speech, eternal internal speech, and the Imāmī understanding of divine action. Third, it investigates Mullā Ṣadrā's ontological interpretation of divine speech through the principles of the primacy of existence (*aṣālat al-wujūd*), gradation of being (*tashkīk al-wujūd*), and existential manifestation.

The article also adopts a critical methodological perspective by examining Ṣadrā's use of analogical and symbolic reasoning, especially his employment of "analogy between the visible and the unseen" (*qiyās al-ghā'ib 'alā al-shāhid*). The aim is not only to explain Ṣadrā's theory but also to evaluate the philosophical coherence and methodological implications of his arguments.

3) Discussion & Results

The findings of this study demonstrate that Mullā Ṣadrā transformed the discussion of divine speech from a theological debate concerning attributes into a comprehensive ontological doctrine. Unlike the Mu’tazilites, who reduced divine speech to created sounds, and unlike the Ash’arites, who identified it with eternal internal meanings, Ṣadrā interpreted divine speech as the existential disclosure of divine knowledge and will within the cosmos.

A major result of this research is that Ṣadrā conceives divine speech as inseparable from existence itself. The command “Kun” is not merely a linguistic expression but the existential principle through which beings emerge into reality. Therefore, the cosmos is understood as the unfolding of divine speech across multiple ontological levels. In this framework, every creature becomes a “word” of God, and the universe itself functions as a vast metaphysical text expressing divine realities.

The study further reveals that Mullā Ṣadrā classifies divine speech into three interconnected levels. The first is the supreme speech (al-kalām al-a’lā), corresponding to the realm of creative origination and identified with the universal reality of the Perfect Human and the First Intellect. The second is intermediate speech (al-kalām al-mutawassit), associated with the ontological order of causality and cosmic determination. The third is lower or legislative speech (al-kalām al-adnā), manifested in revelation, scripture, and prophetic law. This hierarchical structure reflects Ṣadrā’s broader metaphysics of graded existence.

Another important finding concerns the notion of the “creative word” (kalimat al-takwīn). Ṣadrā interprets it as the comprehensive reality of existence itself, often identified with the “expanded being” (al-wujūd al-munbasit) or the “Breath of the Merciful” (nafas al-raḥmān). The creative word is not a particular entity among others but the all-encompassing existential reality through which all beings appear. Thus, all multiplicity is ultimately rooted in a single ontological source.

The article also demonstrates that Ṣadrā’s theory bears conceptual similarities to the Greek and Christian notion of Logos while remaining firmly grounded in Islamic metaphysics and Qur’anic revelation. His interpretation of the world as divine speech establishes a profound relationship between ontology, cosmology, revelation, and anthropology. In this perspective, the Qur’an as “written speech” and the cosmos as “creative speech” are parallel manifestations of the same divine reality.

At the methodological level, however, the study identifies certain tensions in Ṣadrā’s use of analogy and symbolic reasoning. Although Ṣadrā criticizes Ash’arite analogical arguments, he himself frequently employs symbolic parallels between human speech and divine creative activity. While these analogies function primarily as explanatory tools rather than strict demonstrations, they may blur the distinction between metaphorical illustration and philosophical proof. This issue does not invalidate Ṣadrā’s theory, but it highlights the need for greater methodological precision in interpreting his arguments.

4) Conclusion

This study concludes that Mullā Ṣadrā’s interpretation of divine speech represents one of the most sophisticated ontological reformulations of the concept in Islamic intellectual history. By grounding divine speech in the metaphysics of existence, Ṣadrā transcends the limitations of earlier theological approaches and provides a unified framework connecting divine attributes, cosmology, revelation, and existential manifestation.

In Ṣadrā’s thought, divine speech is neither reducible to sounds and letters nor confined to eternal mental meanings. Rather, it is the existential self-disclosure of God within the hierarchy of being. The command “Kun” signifies the ontological principle of creation,

and the universe itself becomes the manifestation of divine creative words. Through this interpretation, the cosmos is transformed into a meaningful ontological text reflecting divine wisdom and presence.

The research further shows that Ṣadrā's hierarchical understanding of divine speech—creative, ontological, and legislative—allows for a comprehensive reconciliation between philosophical reasoning, mystical insight, and scriptural theology. His concept of the creative word as the all-encompassing reality of existence provides an original Islamic reinterpretation of metaphysical mediation comparable, though not identical, to the doctrine of Logos.

At the same time, the study emphasizes that Ṣadrā's methodological reliance on analogical and symbolic reasoning deserves further critical examination. While such methods successfully facilitate metaphysical understanding, they may also introduce ambiguities regarding the epistemological status of philosophical arguments.

Ultimately, Mullā Ṣadrā's theory of divine speech opens new horizons for understanding the relationship between God, existence, revelation, and the cosmos. It demonstrates how Islamic philosophy can reinterpret classical theological problems within a broader ontological and metaphysical vision and thus continues to offer significant resources for contemporary philosophical and theological reflection.

قیسات (فصلنامه علمی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)
سال سی‌ام / شماره ۱۱۸ / زمستان ۱۴۰۴
ISSN: 1028-4538
نوع مقاله: علمی - پژوهشی
<https://qabasat.iict.ac.ir>

کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا

عباس عباس‌زاده

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تبریز، ایران.

Email: aabaszadeh@tabrizu.ac.ir

ناهید نجف‌پور

دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تبریز، ایران.

Email: nahidnajafpoor@yahoo.com

استناد به این مقاله:

عباس‌زاده، عباس؛ نجف‌پور، ناهید (۱۴۰۴). کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا. قیسات، ۳۰ (۴)، ۱۱۸-۱۹۳، ۱۷۵-۱۹۳.

10.22034/qabasat.2026.735050

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۲

چکیده

مسئله کلام الهی از مباحث بنیادین در کلام اسلامی است که میان مکاتب مختلف، همواره محل اختلاف بوده است. ملاصدرا با تلفیق فلسفه، عرفان و دین، تفسیری نوین از کلام الهی ارائه می‌دهد که فراتر از دیدگاه‌های معتزله، اشاعره و امامیه است. او کلام را نه صرفاً صفتی نفسی و نه مخلوقی لفظی بلکه ظهوری تکوینی از علم و اراده الهی می‌داند که در مراتب هستی تجلی می‌یابد. ملاصدرا کلام الهی را به سه مرتبه «اعلی» (امر ابداعی)، «متوسط» (امر تکوینی) و «ادنی» (امر تشریحی) تقسیم می‌کند و عالم را تجلی همین کلمات معرفی می‌نماید. در این چارچوب کلمه تکوین، مظهر جامع اسما و صفات و عصاره عالم امکان است. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین ماهیت کلام الهی در اندیشه ملاصدرا و نسبت آن با وجود و مراتب هستی است؛ مسئله‌ای که در دیدگاه‌های کلامی پیشین غالباً به صورت ناقص یا صرفاً لفظی و نفسی تفسیر شده است. بر این اساس سؤال محوری مقاله آن است که کلام الهی در حکمت متعالیه چه حقیقتی دارد و چگونه می‌توان عالم را به مثابه تجلی کلمات تکوینی الهی فهم کرد؟ نوآوری این مقاله در بازخوانی وجودشناختی نظریه کلام الهی ملاصدرا، تحلیل ساختار مراتب کلام تکوینی و تشریحی و نقد روش شناختی بهره‌گیری وی از قیاس تمثیلی در تبیین این نظریه است. این مقاله ضمن تحلیل ساختار نظری ملاصدرا در باب کلام الهی، نقدی نیز بر روش او در بهره‌گیری از قیاس تمثیلی در تبیین این نظریه وارد می‌کند.

واژگان کلیدی

کلام الهی، ملاصدرا، کلمه تکوین، علم الهی، قیاس تمثیلی، حکمت متعالیه.

قیسات

سال سی‌ام
شماره یکصد و هجدهم / زمستان ۱۴۰۴

۱۷۹

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

مقدمه

کلام الهی، در پیوند با صفت تکلم، از دیرباز یکی از محورهای مهم در فلسفه و کلام بوده است. در سنت‌های یونانی و الهیات مسیحی و یهودی، این مفهوم به عنوان امری الهی و قوام‌بخش به هستی مورد بحث قرار گرفته و نقش واسط میان خداوند و عالم را ایفا کرده است. در قرآن کریم نیز کلام الهی به عنوان نوعی وحی و تکلم از سوی خداوند معرفی شده است که در مواردی خاص با تعبیر «کُن» (باش) به مثابه منشأ آفرینش و تحقق موجودات بیان می‌شود. در دنیای اسلام، مسئله کلام الهی همواره از موضوعات مورد اختلاف میان فرق مختلف اسلامی بوده است. معتزله کلام الهی را مجموعه‌ای از اصوات و حروف می‌دانند که خداوند آنها را در خارج از ذات خود خلق می‌کند و از این رو آن را حادث تلقی می‌کنند. در مقابل اشاعره کلام الهی را امری قدیم و قائم به ذات خداوند می‌دانند و برای پرهیز از لوازم جسمانی، به نظریه «کلام نفسی» روی می‌آورند. این اختلاف دیدگاه‌ها موجب شده است مسئله کلام الهی به یکی از پیچیده‌ترین و پرچالش‌ترین مباحث در تاریخ کلام اسلامی تبدیل شود و پیامدهای الهیاتی و فلسفی گسترده‌ای به دنبال داشته باشد.

ملاصدرا، به عنوان یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان و متکلمان اسلامی، با نقد بنیادین دیدگاه‌های اشاعره و معتزله، نظریه‌ای نوین در باب کلام الهی ارائه می‌کند. او کلام الهی را نه صرفاً امری لفظی و نه صرفاً معانی نفسی قائم به ذات بلکه بیانی وجودی و ظهوری تکوینی از علم و اراده الهی می‌داند. از نظر صدرالمتألهین نخستین کلام الهی «کلمه تکوین» یا «کُن» است و عالم هستی به طور کلی از این کلام الهی نشئت می‌گیرد؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت عالم، عین کلام الهی و تجلی آن در مراتب مختلف وجود است. این تفسیر تلاشی در جهت ارائه قرائتی جامع‌تر و عمیق‌تر از کلام الهی در مقایسه با نظریه‌های کلامی پیشین به شمار می‌آید.

با وجود این همچنان این پرسش اساسی مطرح است که آیا می‌توان تفسیری از کلام الهی ارائه داد که ضمن پرهیز از تقلیل آن به اصوات و حروف یا صرف معانی نفسی، نسبت آن را با وجود و مراتب هستی به صورت منسجم و نظام‌مند تبیین کند؟ مسئله اصلی این پژوهش

پیشینه

کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا

واکاوی ماهیت کلام الهی در اندیشه ملاصدرا و بررسی نسبت آن با وجود، عالم تکوین و مراتب هستی است؛ مسئله‌ای که در دیدگاه‌های کلامی پیشین غالباً یا به صورت لفظی و تشریحی تفسیر شده یا به معانی نفسی فروکاسته شده است. بر این اساس سؤال محوری مقاله آن است که کلام الهی در حکمت متعالیه چه حقیقتی دارد و ملاصدرا چگونه با اتکا به مبانی وجودشناختی خود، عالم را به مثابه تجلی کلمات تکوینی الهی تبیین می‌کند؟ هدف این مقاله تحلیل دقیق این نظریه و تبیین نوآوری‌های صدرالمتألهین در پیوند دادن کلام الهی با ساختار وجود، همراه با ارزیابی انتقادی روش او به‌ویژه در کاربرد قیاس تمثیلی است.

این مقاله با هدف بررسی و تحلیل آرای مختلف متکلمان اسلامی در خصوص کلام الهی و تبیین دیدگاه ملاصدرا در این زمینه نگاشته شده است. در این راستا تلاش خواهد شد با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، استدلال‌های صدرالمتألهین مورد بررسی قرار گیرد و نشان داده شود که چگونه وی به واسطه بازنگری در مباحث پیشین، کوشیده است به حل یا بازخوانی برخی از اختلافات دیرینه در این حوزه بپردازد.

در زمینه تکلم و کلام الهی، آثار و مقالات متعددی نگاشته شده است (از جمله: بررسی رویکرد کلامی اشاعره و معتزله به چیستی کلام الهی (حاجی اسماعیلی، ۱۳۸۹)، مقایسه چگونگی کلام الهی از نظر متکلمان و ابن عربی (معصومی، ۱۳۹۸)، تبیین صفت تکلم، کلام الهی و هبوط وحی بر مبنای حکمت متعالیه (محمودی، ۱۳۷۹)، تبیین کلام الهی (سیدرضا، ۱۳۸۳) و ...). نویسندگان این آثار ارزشمند، هر یک به بررسی برخی جنبه‌های مسئله کلام الهی و صفت تکلم در خداوند پرداخته‌اند. با این حال به نظر می‌رسد همچنان جای پژوهشی که با نگاهی جامع‌تر و وجودشناختی، به طور متمرکز به نظریه ملاصدرا در باب کلام الهی و نوآوری‌های او در این زمینه بپردازد، خالی است. این نوشتار بر آن است با توجه به سیر تاریخی این بحث، ضمن توصیف دیدگاه ملاصدرا، با نگاهی تحلیلی و گاه انتقادی، برخی از نوآوری‌های او را در تبیین کلام الهی بررسی کند.

تجسس

۱. پیشینه کاربرد «کلام الهی»

قبل از ورود به نظریه ملاصدرا در مورد «کلام الهی» ضروری است نگاهی به سیر تاریخی این مفهوم در فرهنگ‌های یهودی، مسیحی و اسلامی داشته باشیم تا بتوانیم نوآوری‌های اندیشه ملاصدرا را بهتر درک کنیم. در ادامه به تحلیل و بررسی دیدگاه‌های مختلف این فرهنگ‌ها درباره کلام الهی پرداخته خواهد شد.

کاربرد کلمه در فرهنگ غربی

در یونان باستان واژه «لوگوس» (Logos) که از فعل یونانی «legein» به معنای «گفتن» یا «بیان کردن» مشتق شده، مفاهیم گسترده‌ای را در بر می‌گیرد. این واژه در دایره معنایی خود مفاهیمی چون «تبیین»، «خرد»، «عقل» و «نیروی خردمندی» را شامل می‌شود (Rutledge, 1998, p.817). هراکلیتس آن را به عنوان روح الهی در نظر می‌گرفت که در سراسر هستی جریان دارد. از نظر هراکلیتس لوگوس عقل جهانی یا قانون همگانی است که بر هستی فرمان می‌راند و در همه چیز و همه جا آشکار است. به علاوه آناکساگوراس این واژه را در معنای «نوس» یا عقل الهی که قوه تدبیر جهان و واسطه میان ذات الهی و عالم است، به کار می‌برد (خراسانی، ۱۳۷۵، ص ۲۴۸).

در این میان رواقیان اولین کسانی بودند که مفهوم لوگوس را به طور سیستماتیک معرفی کردند. از دیدگاه رواقیان، لوگوس عقل کلی و الهی است که عقول جزئی از آن بهره می‌برند و همه موجودات بر اساس این عقل الهی به حرکت درمی‌آیند. از نظر آنها جهان را باید به عنوان یک موجود زنده عقلانی در نظر گرفت که تحت سیطره لوگوس قرار دارد (عفیعی، ۱۹۴۳، ص ۳۴).

در فلسفه یهودی، لوگوس یا کلمه الهی به عنوان واسطه میان خداوند و عالم مطرح است. در ابتدا این واژه با عنوان «ممری» (Mamre) در متون یهودی معرفی شده و بعدها به عنوان «عقل الهی» در فلسفه یونانی با آن همراستا گردید. فیلون اسکندرانی یکی از فیلسوفان برجسته یهودی بود که از لوگوس به عنوان اولین مخلوق و واسطه میان خداوند و جهان یاد

پیشینه

کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا

می‌کرد. در نظریه فیلون، خداوند از طریق این کلمه الهی بر عالم فرمان می‌راند و همه چیز را خلق می‌کند (بریه، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۲۷).

در ادامه باید به تبیین کلام الهی در مسیحیت پرداخت. در انجیل یوحنا آمده است: «در آغاز کلمه بود و کلمه نزد خدا بود و کلمه خدا بود» (سیار، ۱۳۹۳، ص ۴۶۹). در فلسفه مسیحی این کلمه الهی با شخص مسیح یکی است. مسیح به عنوان «لوگوس» یا «پسر خدا» نماینده عقل الهی و واسطه میان خدا و انسان‌ها معرفی می‌شود. در این تفسیر کلام الهی به عنوان عقل یا خرد خداوند است که در قالب شخصیت مسیح تجسد یافته است (ایلخانی، ۱۳۸۹، ص ۴۳).

۲. کلام الهی در اندیشه متکلمان اسلامی

در میان متفکران اسلامی، اختلاف نظر اصلی حول ماهیت کلام الهی به‌ویژه در خصوص قدیم یا حادث بودن آن مطرح است. در این زمینه معتزله کلام الهی را به اصوات و حروفی می‌دانند که مستقل از ذات خداوند و مخلوق او هستند. به اعتقاد قاضی عبدالجبار کلام الهی از نوعی صفت فعلی است که خداوند آن را در موجودات دیگر همچون لوح محفوظ، جبرئیل، یا پیامبران می‌آفریند (عبدالجبار، ۱۴۲۲، ص ۵۲۸). این دیدگاه بر این اصل استوار است که کلام خداوند حادث است و نه از صفات ذاتی او.

درمقابل حنابله کلام الهی را قدیم و قائم به ذات خداوند می‌دانند؛ به طوری که نه تنها سخن گفتن خداوند بلکه حتی قرآن و غلاف آن نیز قدیم به شمار می‌آید (جرجانی، بی تا، ج ۸، ص ۱۰۴). در نقد این دیدگاه می‌توان به این نکات اشاره کرد: اولاً کلام لفظی به معنای اصوات و حروف نیست که خداوند در درخت یا دیگر موجودات قرار دهد. ثانیاً برای سخن گفتن نیاز به آلت‌های حسی است که این امر در مورد خداوند محال است.

اشاعره نیز ابتدا نظر معتزله را پذیرفته و کلام خدا را به عنوان کلام لفظی تلقی کردند؛ اما پس از ارزیابی اشکالات این دیدگاه، به نظریه کلام نفسی رجوع کردند. از نظر اشاعره کلام الهی نه یک لفظ است و نه به طور مستقیم وابسته به مخلوقات، بلکه حقیقتی قائم به ذات

خداوند است که به واسطه آن، معانی در ذهن خداوند موجود است و الفاظ تنها بیانگر این معانی اند (جرجانی، بی تا، ج ۸، ص ۱۰۳-۱۰۶). ایشان استدلال می کنند که در آیه «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ» (روم: ۲۵)، «امر خداوند» همان کلام الهی است که از آن، عالم سامان می یابد.

شیعه امامیه، با توجه به افتراق هایی که در تاریخ اندیشه اسلامی حول مسئله حدوث و قدم کلام الهی به وجود آمد، از پرداختن به این مسئله خودداری کرده اند، اما بعداً کلام الهی را نه تنها در قرآن بلکه در کل مخلوقات خداوند مشاهده کرده اند. قرآن کریم نیز در آیه «وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَادًا لَكَلِمَاتٍ رَبِّي» (کهف: ۱۰۹) از گستردگی کلمات الهی سخن می گوید که به هیچ عنوان قابل شمارش نیستند. شیعه به پیروی از اهل بیت علیهم السلام کلام خدا را نه به طور ساده در قالب اصوات و حروف بلکه به عنوان یک فعل الهی دانسته اند که در موجودات دیگر تجلی می یابد (سبحانی، ۱۴۲۸، ص ۱۲۲).

در نهایت در خصوص مسئله حدوث و قدم قرآن که در گذشته مناقشات گسترده ای در میان مسلمانان برانگیخته بود، شیعه معتقد است قرآن به عنوان کلام الهی، مخلوق خداوند است و هیچ گاه از ذات خداوند جدا نمی شود. امام رضا علیه السلام نیز در این زمینه فرموده اند که قرآن در حقیقت مخلوق است و هیچ گاه با خداوند اتحاد ندارد (سبحانی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۰۵).

۳. کلام الهی از دیدگاه ملاصدرا

نگرش وجودشناختی حکمت متعالیه، امکان پرداختن ژرف و ساختاریافته به مسئله کلام الهی را در اختیار ملاصدرا نهاده است؛ به گونه ای که وی توانسته است برخی منازعات تاریخی میان متکلمان مسلمان به ویژه نزاع دیرپای میان اشاعره و معتزله را بازخوانی و تحلیل کند (یزدان پناه، ۱۳۹۹، صص ۱۸۱ و ۱۸۹). صدرالمتألهین در آثار خود مسئله کلام الهی را از زوایای گوناگونی همچون حقیقت کلام خدا، صوت و لفظ بودن آن، حادث یا قدیم بودن و ارزیابی نظریه «کلام نفسی» بررسی کرده است. به نظر می رسد هدف وی در این مباحث نه صرفاً اتخاذ موضعی خاص بلکه تبیین و حل بنیادین مسئله و گشودن افقی تازه در آن است.

قیس

تحلیل او را در این باره می‌توان در دو محور عمده پی گرفت:

الف) حقیقت متکلم و کلام الهی از منظر ملاصدرا

ملاصدرا با رویکردی انتقادی به آرای متکلمان به‌ویژه اشاعره، نظریه «کلام نفسی» را که در آن کلام الهی به معانی قائم به ذات تعبیر می‌شود، مورد چالش قرار می‌دهد. به زعم وی این رأی از آن رو مورد توجه اشاعره قرار گرفته که در صدد تبیین نوعی کلام‌اند که به ذات متکلم قائم باشد؛ اما از نظر صدرالمتألهین این تلقی اشکالات منطقی و فلسفی در پی دارد. او می‌نویسد: اگر ملاک متکلم بودن، قیام کلام به ذات باشد، در این صورت باید هوا نیز متکلم تلقی شود، چراکه کلام به آن قائم است، حال آنکه بداهتاً چنین نیست؛ پس تالی باطل است و بالتبع مقدم نیز باطل خواهد بود (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص ۲۷۵). بنابراین وی نظریه «کلام نفسی» اشاعره را نادرست می‌داند و تصریح می‌کند آنچه آنان به عنوان کلام معرفی می‌کنند، در واقع چیزی جز علم نیست و در نتیجه اطلاق عنوان «کلام» بر آن، تحصیل حاصل و غیرضروری است (همو، ۱۳۶۱، ص ۲۲۶).

در همین زمینه اشاعره در مقام دفاع از دیدگاه خود، به قیاس تمثیلی توسل می‌جویند. آنان با بهره‌گیری از شیوه‌ای موسوم به «قیاس الغائب علی الشاهد» تلاش دارند وضع خداوند را در تکلم، با وضعیت انسان در مقام سخن‌گفتن تشبیه کنند. از دیدگاه منطقی، این نوع قیاس جنبه اقتناعی و جدلی دارد و فاقد قدرت یقینی در اثبات امور حقیقی است (فرامرزی قوام‌ملکی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۹). ملاصدرا نیز بر همین اساس استدلال اشاعره را ناتمام و استفاده از قیاس را در این زمینه ناکافی می‌داند، هرچند در مقام تقریب ذهن آن را مفید می‌شمارد.

اشاعره معتقدند همان‌گونه که انسان پیش از بیان کلام، معانی و مقاصد در نفس خود دارد، در مورد خداوند نیز چنین معانی‌ای به صورت قدیم و قائم به ذات وجود دارند. آنان برای توضیح این ادعا به مثال انسان در آستانه سخن‌گفتن نزد پادشاه اشاره می‌کنند که در ذهن خود سخنان را مرور می‌کند و این مرور ذهنی را «کلام نفسی» می‌نامند (سبحانی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۹۷ و ۲۰۳).

ملاصدرا در نقد این دیدگاه سه نکته اساسی را مطرح می‌کند:

۱- کلام الهی معانی قائم به ذات و قدیم به نحوی که اشاعره معتقدند، نیست؛ زیرا این معانی در واقع همان علم خداوند است. در این صورت «کلام» مفهومی زاید خواهد بود (ملاصدرا، ۱۳۶۱، ص ۲۲۶).

۲- کلام الهی صرفاً به معنای خلق الفاظ و اصوات دال بر معانی نیز نیست، چنان‌که معتزله و برخی متکلمان شیعه معتقدند؛ چراکه اگر مقصود از کلام، صرف خلق الفاظ باشد، باید همه کلمات، حتی باطل‌ترین سخنان، کلام خداوند به حساب آیند و این محال است (همان، ص ۲۲۶).

۳- حقیقت کلام از نظر ملاصدرا اظهار و ابراز آن چیزی است که در غیب ذات متکلم نهفته است. وی با استناد به آیه شریفه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس: ۸۲)، کلمه «کن» را نخستین کلام و منشأ پیدایش عالم می‌داند. در واقع عالم، عین کلام الهی است (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۸).

در این تحلیل خود ملاصدرا نیز به نوعی از تمثیل یا قیاس تشبیهی بهره می‌گیرد. او در مقام تبیین حقیقت کلام الهی، آن را به کلام انسان تشبیه می‌کند؛ به گونه‌ای که فیض منبسط، همچون دم و نفس در انسان، عامل صدور کلام معرفی می‌شود. این تمثیل هرچند در چهارچوب تقریر و تفهیم معنا به کار می‌رود، نه در مقام اثبات برهانی، اما از آنجا که در بیانی بنیادین درباره کلام تکوینی مطرح شده، این پرسش را برمی‌انگیزد که آیا چنین تمثیلی، حتی در مقام تقریب، ممکن است به نوعی تأثیرگذاری مفهومی بیش از حد منجر گردد؟ به بیان دیگر گرچه ملاصدرا کارکرد تمثیل را صرفاً برای فهم بهتر مخاطب می‌داند، اما بهره‌گیری از آن در چنین سطحی می‌تواند گاه مرز میان «تفهیم» و «تبیین» را نامشخص کند. این نکته هرچند اشکالی اساسی بر بنیان دیدگاه او وارد نمی‌کند، اما نیازمند دقت بیشتر در خوانش و تحلیل روش‌شناسی وی است.

قیاس

کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا

ب) عالم به مثابه کلام الهی: مراتب و تقسیمات

در منظومه فلسفی ملاصدرا جهان هستی با همه کثرات آن، تجلی کلمات تکوینی خداوند است. صدرالمتألهین با تمسک به آموزه‌های عرفانی، کلام الهی را نه صرفاً لفظی یا ذهنی بلکه امری عینی و خارجی می‌داند که در مراتب مختلف وجودی تحقق یافته است (ملاصدرا، ۱۳۸۹، ص ۹۴). وی کلام الهی را به سه مرتبه تقسیم می‌کند:

۱- کلام اعلی (امر ابداعی): عالی‌ترین مرتبه کلام الهی است که تعیین یافته در نفس رحمانی و ماده کلیه می‌باشد. این کلمات که به عنوان کلمات تامه شناخته می‌شوند، هدف فی‌نفسه‌اند و به هیچ غایتی و رای خود تعلق ندارند. انسان کامل، پیامبران و امامان، از مصادیق این کلمات شمرده می‌شوند (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص ۵۶۵).

۲- کلام متوسط (امر تکوینی): مرتبط با عالم تقدیر است و در آن رابطه علی و معلولی برقرار است. در این مرتبه، تحقق کلام وابسته به شرایط و نظام علیتی خاص است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص ۵۶۵).

۳- کلام ادنی (امر تشریحی): نازل‌ترین مرتبه کلام است که به صورت وحی، شریعت و کتاب آسمانی ظاهر می‌شود. در این مرتبه اطاعت یا عصیان از سوی مکلفان ممکن است و مخاطب انسانی در برابر خطاب الهی قرار می‌گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص ۵۶۵).

ملاصدرا کلام الهی را به معنای انشای وجود می‌فهمد؛ انشایی که در قالب مراتب عقلانی، مادی و لفظی تحقق می‌یابد. این نگرش فراتر از دیدگاه متکلمان سنتی است که اغلب به بُعد لفظی یا ذهنی کلام اکتفا کرده‌اند؛ به ویژه در باب کلام ذاتی، وی کوشیده است میان صفت فعلی و ذاتی خداوند جمع کند. به باور او خداوند در مقام ذات، متکلم است؛ نه به معنای اینکه فعلی بالفعل از او صادر شده، بلکه بدان معنا که قدرت انشا و اظهار در ذات او نهفته است (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۳۹۵).

صدرالمتألهین کلام را نه به صورت حلولی بلکه به صورت «قیام صدوری» از خداوند می‌داند؛ به این معنا که کلام از ذات حق صادر می‌شود، بدون اینکه در آن حلول کند (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۳۹۵). وی همچنین در پیوندی میان قرآن (کلام تدوینی) و

جهان هستی (کلام تکوینی)، از نفس رحمانی به عنوان منشأ «کن» و سرچشمه وجود سخن می‌گوید (ملاصدرا، ۱۹۹۸، ج ۷، ص ۲۵).

در نهایت نظریه ملاصدرا درباره کلام الهی - به‌ویژه با تأکید بر کلام تکوینی و تقسیم مراتب آن - نه تنها رویکردی فلسفی و عرفانی است، بلکه به مثابه نظریه‌ای نوین در تاریخ کلام اسلامی نیز جایگاه خاصی دارد که کمتر در میان متکلمان پیش از او بدان توجه شده است (لاهیجی، ۱۳۸۶، ص ۴۸۷).

ج) کلمه تکوین از منظر ملاصدرا

ملاصدرا در تبیین مفهوم «کلمه تکوین» که در عرفان اسلامی به «وجود منبسط» شناخته می‌شود، آن را نه به عنوان یک کلمه به معنای متعارف بلکه به عنوان عصاره و جوهره عالم امکان و کل عالم هستی می‌داند. از نظر او کلمه تکوین در واقع مظهر اول و آخر و ظاهر و باطن است که تمام عقول و فیض منبسط حق تعالی را در بر می‌گیرد و به‌نوعی جامع همه موجودات و کائنات است. این کلمه به طور مستقیم با وجود حق پیوند دارد و در عین حال که متضمن آغاز و انجام عالم است، شامل بطون و ظهورات آن نیز می‌شود. در واقع همان طور که خداوند از نظر هستی‌شناختی اول و آخر است و ظاهر او در عین حال باطن اوست، کلمه تکوین نیز چنین ویژگی‌هایی را داراست و به عنوان مظهر محیط مطلق عمل می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص ۳۲۸).

در اندیشه صدرالمتألهین واجب تعالی از نظر وسعت وجود، محیط مطلق است و هر مکانی که تصور شود، تحت احاطه وجودی اوست. ظهور خداوند به گونه‌ای است که ظاهر هر چیزی را پوشش می‌دهد و احاطه او شامل بطون هر چیزی می‌شود. به همین ترتیب کلمه تکوین که صادر اول و خلیفه خداوند است، مظهر محیط مطلق و جامع همه این ویژگی‌ها خواهد بود. ملاصدرا تأکید می‌کند که هیچ چیزی در عالم امکان وجود ندارد که از فیض کلمه تکوین بی‌بهره باشد؛ چراکه در غیر این صورت نمی‌توانست مظهر محیط مطلق باشد. بنابراین کلمه تکوین نه به عنوان یک موجود فردی در مقابل موجودات دیگر بلکه به عنوان

تجسس

کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا

حقیقت جامع عالم امکان شناخته می‌شود. در واقع تمام موجودات و کلمات الهی جزئی از شئون کلمه تکوین به شمار می‌آیند (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص ۳۲۹).

کلمه تکوین از نظر ملاصدرا به هیچ وجه از نوع وحدت عددی نیست که مبدأ اعداد باشد. بلکه او وحدتی فراگیر و جامع را در نظر دارد که تمامی ممکنات، ماهیات و موجودات مقید را در بر می‌گیرد. کلمه تکوین، بر این اساس، دربردارنده مفاهیمی چون حدوث و قدم، تقدّم و تأخّر، کمال و نقص، علیت و معلولیت، جوهریت و عرضیت و تجرّد و تجسم است و از این رو از هیچ یک از این مفاهیم محدود نمی‌شود. به عبارت دیگر حقایق خارجی از مراتب ذات و انحاء تعینات و تطورات آن‌اند و به طور کلی کلمه تکوین هیچ یک از ویژگی‌های ماهوی موجودات را به طور محدود در خود ندارد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص ۳۲۸).

در حقیقت کلمه تکوین با حفظ وحدت خود در موجودات مقید که دارای ماهیات متعین هستند، حضور دارد. این حضور به این معناست که کلمه تکوین با موجودات قدیم، قدیم است و با موجودات حادث، حادث؛ با معقولات، معقول است و با محسوسات، محسوس. بنابراین هیچ یک از ویژگی‌های ماهوی این موجودات نمی‌تواند قید و مانع حضور کلمه تکوین باشد. آیت‌الله جوادی آملی در این باره بیان می‌دارد: «مجموع فیض دارای یک وحدت حقیقی است، آن شیء واحد همان فروغ رخ ساقی است که در جام‌های متکثر ماهیات ظاهر می‌شود. اگر آن فروغ واحد برداشته شود، جام‌های متکثر بدون عامل وحدت بخش در ظرف تصور باقی می‌مانند و آن فروغ واحد، مانند رشته واحد تسبیح است که در همه مراتب تسبیح حضور دارد. چون این فیض و امر واحد بسیط است، در مراتب مختلف تجزّی و انقسام نمی‌پذیرد و با همه مراتب بدون آنکه به حد و رنگ مرتبه‌ای متصف گردد، همراهی می‌کند» (جوادی آملی، ۱۳۷۶، ص ۷۳-۷۴).

به این ترتیب کلمه تکوین را می‌توان به عنوان تصویری اسلامی از مفهوم «لوگوس» در تفکر یونانی، یهودی و مسیحی در نظر گرفت که صدرالمتألهین آن را گاهی به عنوان «انسان کامل» معرفی کرده است (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۲۳). او همچنین حقیقت محمدیه و علویه را در مقام اسما و صفات الهی، واحد می‌داند و تأکید می‌کند که قرآن به اعتبار بطن آخر که

تقیب

مرتب و وجود منبسط و نفس رحمانی (یا مرتبه عقل اول) است، از تجلی و ظهور انسان کامل است. ملاصدرا در این زمینه می‌نویسد: «چون اسم الله حاکم بر اسمای دیگر است، از جمله اسم متکلم، مطلع قرآن از تجلی حقیقت محمدیه و علویه ظاهر شده است؛ بنابراین قرآن به اعتبار بطن آخر که مرتبه وجود منبسط و نفس رحمانی - و تجلی حق به صورت وجود کلی عام مطلق - یا مرتبه عقل اول است، از تجلی و ظهور انسان کامل ظاهر شده است. همچنین عقل اول که به طور طبیعی از حسنات مقام عقلی انسان اول است، قلم اعلا به شمار می‌رود. بنابراین امیر مؤمنان فرمود: "انا القلم" و در متون دینی آمده که "اول ما خلق الله القلم" (ملاصدرا، ۱۳۸۷، ص ۱۳۰).

نتیجه‌گیری

نظریه ملاصدرا درباره کلام الهی با قراردادن آن در منظومه‌ای هستی‌شناختی، تحولی بنیادین در فهم این مسئله پدید آورده است. صدرا با بهره‌گیری از مبانی فلسفی چون اصالت وجود، تشکیک و وحدت عقل و عاقل و معقول، کلام را نه امری صرفاً زبانی یا نفسی بلکه ظهور وجودی حق در مراتب عالم تبیین می‌کند. این رویکرد، ضمن آنکه محدودیت‌های نظریه‌های کلامی پیشین را برطرف می‌کند، نگاهی فراگیر به رابطه خداوند با عالم ایجاد می‌کند.

در عین حال نحوه استدلال صدرا به‌ویژه در تمثیل‌سازی از انسان کامل به مثابه «کلمه» یا تطبیق مراتب کلام با مراتب وجود، از منظر روش‌شناسی می‌تواند محل تأمل و نقد باشد؛ به‌ویژه اینکه استفاده از قیاس تمثیلی، اگرچه از نظر صدرا بی‌منسجم و قابل دفاع است، ولی از منظر منطق استنباطی متعارف، نیازمند دقت و معیارهای روش‌مندتری است. با این همه دیدگاه ملاصدرا افق‌هایی نو برای فهم پیوند میان صفات الهی، تجلیات تکوینی و معناشناسی آیات قرآن گشوده و نقش مهمی در توسعه نظام حکمت اسلامی ایفا کرده است.

قیاس

منابع

۱. شریف رضی (گردآورنده) (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه. تصحیح صبحی صالح، قم: انتشارات هجرت.
۲. آشتیانی، سیدجلال‌الدین (۱۳۷۰). شرح مقدمه فیصری. چ ۳، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳. آملی، سیدحیدر (۱۳۶۷). المقدمات من کتاب نص النصوص. چ ۲، تهران: انتشارات توس.
۴. آملی، سیدحیدر (۱۴۱۶ق). تفسیر المحيط الاعظم و البحر الخضم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم. تصحیح محسن موسوی تبریزی، تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
۵. حنبل، احمد بن محمد (۱۴۱۱ق). الاصول السنة. ط ۱، السعودية: دار المنار-الخرج.
۶. الاشعری، ابوالحسن (۱۳۹۷). الإبانة عن أصول الديانة. القاهرة: دار الأنصار.
۷. جرجانی، سید شریف علی بن محمد (بی تا). شرح المواقف. بیروت: دار الکتب العلمية.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۶). رحيق مختوم شرح حکمت متعالیه. ج ۶ و ۹، قم: مرکز نشر اسراء.
۹. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). رحيق مختوم شرح حکمت متعالیه. ج ۲، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۰. حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف (۱۴۰۷). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. تصحیح حسن حسن زاده آملی، قم: مؤسسه النشر الاسلامیه.
۱۱. خراسانی، شرف‌الدین (۱۳۷۵). فیلسوفان نخستین یونانی. تهران: کتابهای جیبی.
۱۲. خوارزمی، تاج‌الدین حسین (۱۳۷۹). شرح فصوص الحکم. تصحیح حسن حسن زاده آملی، قم: بوستان کتاب.
۱۳. سبحانی، جعفر (۱۳۸۴). محاضرات فی الالهیات. چ ۱۱، قم: مؤسسه امام صادق.
۱۴. سبحانی، جعفر (۱۳۸۴). الهیات علی هدی کتاب و السنه و العقل. بقلم محمد مکی العاملی، قم: مؤسسه الامام الصادق.
۱۵. سراج طوسی، ابونصر (۱۹۱۴م). اللمع فی التصوف. تصحیح رینولد آلن نیکلسون، مطبعة لیدن.

۱۶. سیار، پیروز (مترجم) (۱۳۹۳). عهد جدید. ج ۳، تهران: نشر نی.
۱۷. عقیفی، ابوالعلاء (۱۹۳۴م). نظریات الاسلامیین فی الکلمة. نشریه کلیه الآداب، المجلد الاول، الجزء الاول، قاهره: انتشارات اساطیر.
۱۸. فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۴). منطق ۲. انتشارات پیام نور.
۱۹. قاضی عبدالجبار (۱۴۲۲). شرح الاصول الخمسه. ط ۱، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۲۰. قدیر، س. ا. (۱۳۶۲). تفکر اسکندرانی و سریانی. ترجمه نصرالله پورجوادی، در: م. شریف (ویراستاری)، تاریخ فلسفه در اسلام، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۲۱. قونوی، صدرالدین (۱۳۸۱). اعجاز البیان فی تفسیر ام القرآن. تصحیح سیدجلال الدین آشتیانی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۲. کاشانی، عزالدین محمود (۱۳۸۵). مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة. تصحیح عفت کرباسی و محمدرضا برزگر خالقی، تهران: انتشارات زوار.
۲۳. لاهیجی، ملامحمد جعفر (۱۳۸۶). شرح رساله المشاعر ملاصدرا. تصحیح و تحقیق استاد سیدجلال آشتیانی، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۲۴. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم. قم: نشر بیدار.
۲۵. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۸۷). سه رسائل فلسفی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۶. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۶۱). العرشیه. تصحیح غلامحسین آهنی، تهران: انتشارات مولی.
۲۷. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۷۵). مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین. تهران: انتشارات حکمت.
۲۸. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة. بیروت: دار الاحیاء التراث.
۲۹. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۸۰). المبدأ و المعاد. ترجمه محمد ذبیحی، قم: انتشارات اشراق.
۳۰. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۸۷). المظاهر الالهیة فی اسرار العلوم الکرمالیة. تصحیح سیدمحمد خامنه‌ای، تهران: بنیاد حکمت صدرا.

کلام الهی به مثابه «کلمه تکوین» در اندیشه ملاصدرا

۳۱. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب. مقدمه و تصحیح محمد خواجه‌جوی، تهران: انتشارات مولی.

۳۲. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۳۶۰). اسرار الایات. مقدمه و تصحیح خواجه‌جوی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه تهران.

۳۳. وال، ژان (۱۳۸۰). بحث در مابعدالطبیعه. ترجمه یحیی مهدوی و همکاران، تهران: انتشارات خوارزمی.

۳۴. یزدان‌پناه، سیدیدالله (۱۳۹۹). مختصات حکمت متعالیه. تدوین و نگارش رضا درگاهی‌فر، قم: بوستان کتاب.

35. Johansen, Karsten F. (1998). *A history of Ancient Philosophy*. tran. Henrik Rosenmeier, London: Routledge.

36. Armstrong, A. H. (1947). *An Introduction to Ancient Philosophy*. London.

تقی